

ӘОЖ 81.373; МҒТАР 16.21.47

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.02>**Р.А. ДОСЖАН¹ , А.Б. СМАЙЛОВ²**¹филология ғылымдарының докторы,Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университетінің профессоры
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: raidoszhan@gmail.com²филология ғылымдарының кандидатыАкадемик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: smayyl64@mail.ru**БИЛІК ЖӘНЕ ДАНАЛЫҚ ІЛІМІ**

Аңдатпа. Орта ғасырлар мұсылман әлемінде, соның ішінде түркі халықтарында білім мен ғылымның қарыштап дамыған кезеңі болды. Діни ілімнің қанат жаюымен бірге саяси-әлеуметтік салаларда да көптеген ғылыми ойлар дүниеге келді, солардың қатарында ел басқару өнері де бар еді. Мақалада ел басқару ісіне қатысты Құран аяттары мен хадистерден мысалдар келтіріле отырып, Ислам дәуірінде жасап, артына өшпестей із қалдырған Ж. Баласағұнидің «Құтты білік» дастаны, А. Йүгінекидің «Ғибат-ул хақайық» дастаны, Қайқауыс патшаның «Қабуснама» кітабы, әл-Фарабидің философиялық трактаттары, Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани хикмет», т.б. еңбектеріндегі ел басқару ісі және онымен тікелей сабақтасып жататын ақыл-парасат пен білім туралы мәселелерге талдаулар жасалады. «Құтты білігі» – қарапайым халықтан бастап патшаға дейін адамшылықтың, білімділіктің, ел басқару өнерінің қыр-сырын үйренуге болатын, мемлекетті гүлдендіруге жол сілтейтін даналық кітабы. Мұнда хан және оның қасындағы уәзір, сарай басшылары, қолбасшылар, елшілер сияқты ел басқару ісіне тікелей араласушылардың қандай дәрежеде болу керектігін олардың мінез-құлқымен, парасат, білімімен байланыстыра жырлайды. Ақын адамгершілікті, азаматтықты, имандылықты жеріне жеткізе жырлайды. Адамның қолы бақытқа жету үшін не керектің бәріне жан-жақты тоқталады. Әлеуметтік қоғамның қай саласын алсақ та, адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеудегі діннің көп ғасырлық қызметі көрініс береді. Ал осы қарым-қатынасты, сонымен қатар біз сөз еткелі отырған ел басқарудың үлгілерін де ислам дінінің қағидаларына негіздеуді дұрыс деп есептейді ғұлама ойшылдарымыз. Арада көп ғасырлар өтсе де, өзінің құндылығын сақтап келе жатқан бабалар тағылымы, өзегі үзілмеген құнды мұра ретінде қарастырылады және оның бүгінгі күн үшін де маңыздылығы әр қырынан сөз етіледі.

Кілт сөздер: ел басқару, білім, адамгершілік, даналық сөздер, ақыл-кеңес.

R.A. Doszhan¹, A.B. Smailov²¹Doctor of Philological Sciences, Professorof Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: raidoszhan@gmail.com²Candidate of Philological SciencesPeoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: smayyl64@mail.ru***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**Досжан Р.А., Смайлов А.Б. Билік және даналық ілімі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.02>***Cite us correctly:**Doszhan R.A., Smailov A.B. Bilik jane danalyq ilimi [Power and Knowledge of Wisdom] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – B. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.02>

Power and Knowledge of Wisdom

Abstract. The Middle Ages were a period of rapid development of education and science in the Muslim world, including among the Turkic peoples. Along with the spread of religious teachings in the political and social spheres, many scientific ideas were born, including the art of governing the country. The article cites verses from the Qur'an and hadith concerning the government of the country and left an indelible mark on the Islamic era. Epos of Balasaguni «Kutty Bilik», epos of A. Yugneki «Hibat-ul Hakaik», the book of King Kaikawis «Qabusnama», philosophical treatises of al-Farabi, «Divani Hikmet» by Khoja Ahmed Yassawi and others. «Kutty Bilik» – a book of wisdom from the common people to the king, in which you can learn the subtleties of humanity, education, the art of governing the country, the way to the prosperity of the state. Hereabouts the khan and his vizier, the palace leaders, the generals, the ambassadors, to the extent that they should be directly involved in the government of the country, correlate their behavior, intelligence, and knowledge. The poet sings of morality, humanity, spirituality. Comprehensively focuses on everything that is needed to achieve happiness. Whatever sphere of social society we take, the centuries-old activity of religion in regulating relations between people manifests itself. These relations, as well as the models of governance of the country that we are talking about, we consider it right to base on the principles of Islam, our thinkers believe. Into his works, they analyze the issues of governing the country and issues of intelligence and education that are directly related to this. Although many centuries have passed, the teachings of our ancestors, which have retained their value, are considered an inalienable legacy, and their significance today is discussed in different ways.

Keywords: country governance, education, morality, wisdom words, advice.

Р.А. Досжан¹, А.Б. Смайлов²

¹доктор филологических наук

профессор Университета дружбы народов имени академика А. Куатбекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: raidoszhan@gmail.com

²кандидат филологических наук

Университет дружбы народов имени академика А. Куатбекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: smayul64@mail.ru

Власть и знание о мудрости

Аннотация. Средние века были периодом бурного развития образования и науки в мусульманском мире, в том числе у тюркских народов. Наряду с распространением религиозных учений в политической и социальной сферах зародилось множество научных идей, в том числе искусство управления страной. В статье цитируются аяты из Корана и хадисы, касающиеся управления страной, и они оставили неизгладимый след в исламской эпохе. Эпос Баласагуни «Кутты билик», Эпос А. Югнеки «Хибат-уль Хакайик», книга короля Кайкауса «Кабуснама», философские трактаты аль-Фараби, «Дивани Хикмет» Ходжи Ахмеда Яссави и другие. «Кутты билик» – книга мудрости от простого народа до царя, в которой можно научиться тонкостям человечности, образованности, искусству управления страной, путь к процветанию государства. Здесь хан и его визирь, дворцовые вожди, полководцы, послы в той степени, в какой они должны быть непосредственно вовлечены в управление страной, соотносят их поведение, разум, знания. Поэт воспевает нравственность, человечность, духовность. Всесторонне останавливается на всем, что нужно для достижения счастья. Какую бы сферу социального общества мы ни взяли, проявляется многовековая деятельность религии в регулировании отношений между людьми. А эти отношения, а также модели управления страной, о которых мы говорим, мы считаем правильными основывать на

принципах ислама, считают наши мыслители. В своих работах они анализируют вопросы управления страной, вопросы формирования интеллекта и образования, которые непосредственно с этим связаны. Хотя прошло много веков, учения наших предков, сохранившие свою ценность, считаются неотъемлемым наследием, и их значимость на сегодняшний день обсуждаются с разных позиций.

Ключевые слова: управление, образование, мораль, слова мудрости, совет.

Кіріспе

Жаңа мыңжылдықтың бастау алуы қоғамның дамуына ғана өзгерістер алып келген жоқ, ғылымға да біршама өзгерістер әкелді. Солардың ішінде тіл білімінде қарқынды дамып келе жатқан антропоцентристік бағыт басымдыққа ие болды. Антропоцентристік парадигма бұрыннан белгілі классикалық (структуралық) зерттеулерден бөлек таным объектісінен гөрі, таным субъектісін, яғни тілді адам болмысымен өзара бірлікте қарастыруды мақсат етеді. Адам – дара тұлға. Дара тұлғаның шығармашылық санасы арқылы ақиқат дүниеге қарым-қатынасы танылады. Дара тұлғаның танымын айқындау когнитивтік лингвистиканың негізгі нысаны болып табылады.

«Тек ұлт емес, белгілі бір ұлттың өкілі ретіндегі жеке адам тұлғасы да оның тілінен көрінеді. Әрбір халық тілінің сөздік қорында, сол ұлт үшін, ұлттың өкілі тілдік тұлға үшін бағалы болып табылатын, аксиологиялық-бағалау жүйесін құрайтын, әрбір тілдік тұлғаның ерекше қадірлеп-қастерлейтін, өзек ұғымдарды таңбалайтын сөздердің жиынтығы болады. Олар көбінесе мәдени ореолы бар сөздерге жатады.

Мәдени ореолды ұғыну дегеніміз фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді, ұлт ұғымымен тұтастықтағы, ұлттық сипаттағы сөздерді (салт-дәстүрлік, әдет-ғұрыптық, бір сөзбен айтқанда, ұлттық-мәдени қабатты) білу деген сөз, өйткені ұлттың өзі осы ұлттық ұғымдармен ассоциацияланады», - дейді ғалым Б. Момынова [1, 18–19-бб.].

Қазіргі таңда ұлттық мәдениетті, ұлттық дүниетаным мен ойлау жүйесін сол ұлттың тіліне сүйене келіп, зерделеу тіл тарихына үңіле отырып, материалы мол, мазмұны терең, көркем де құнарлы халық қазынасы арқылы қалыптасқан мәдениетті таразылау қажеттілігін туғызып отыр. Тарих қойнауынан өз жалғастығын тауып келе жатқан мақал-мәтелдердің, нақыл, қанатты сөздердің тарихи қалыптасуын, ең алдымен, көне дәуірлерден бері сақталып келе жатқан жазба әдеби ескерткіштердің тілдік деректерін жан-жақты зерттеу арқылы ғана анықтауға болады. Мұндай тілдік бірліктердің бойында бабаларымыз ұрпағына мирас етіп қалдырған дүниетанымдық көзқарастары, өмірлік тәжірибелерінен туындаған ақыл-ойы мен даналығы, шешендігі мен тапқырлығының негізі жатыр.

Осы мақалада орта ғасырлардағы ғұламалардың еңбектеріндегі ел басқару ісі жайлы паремиялық бірліктерге зерттеу-талдау жасадық. Дүниенің тілдік бейнесін көрсететін жазба ескерткіштер тіліндегі мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді танымдық тұрғыдан қарастыру тілдің ұлттық сипатын анықтауға мүмкіндік береді.

Ел басқару ісі – үлкен жауапкершілік, өйткені жеке адамдардан бастап, бүтіндей халық өз тағдырын басшысына тапсырады. Көсемінің қателігінен немесе іске қырсыздығынан жойылып кеткен халықтар бар, сондай-ақ басшысының ақылы мен қайратының арқасында аш, жалаңаш күйден мәдениет биігіне көтерілген елдер де аз емес тарихта. Сондықтан өткенін саралап, болашағын айқындау – ел болам деген ұжымның аса жауапты міндеті. Біз білетін дәуірлерде даналар мен ғұламалар бұл жөнінде де ой толғап, артындағы ұрпағына, халқына, тіпті баршадан асып, адамзат баласына үлгі болар еңбектер қалдырған. Бүгінге дейін өзінің құндылығын жоймаған бұл еңбектерді қай кезде де ұрпаққа үлгі, жолбасшы ретінде ұсынып отыру артықтық етпейді. Пайғамбардан (с.а.у.) жеткен «Сендер қандай болсаңдар, солай басқарыласыңдар» дейтін хадисте сөз еткелі отырған тақырыбымызға

қатысты терең тағылым бар. Басшы да адам, пенде, барлығын бірдей көріп отыру мүмкін емес, оның да кемшілігі болады, сондықтан орайын тауып ой тастау, кеңес беріп, дұрыс бағыт нұсқап отыру – бабалардан қалған ұлы дәстүр. Бергі замандағы хандардың айналасында жүрген кеңесшілер, би, шешендер өмірінен сол үзілмеген дәстүрдің асыл арқауын көреміз.

Ел басқарудың жүйелі үлгілері ауызша ғана емес, жазу нұсқасында да жеткен екен, енді сол еңбектерге тоқталып көрелік.

Ерте орта ғасыр кезеңіндегі ұлы тұлғалардың бірі ойшыл, ғұлама, ақын Ж. Баласағұнидың «Құтты біліг» дастаны – кезінде жер-жерге тарап, өзінің жоғары бағасын алған, түркі дүниесінің ең көлемді де, құнды жазба мұраларының бірі.

Бұл жазба мұраны аударған ғалымдардың бірі – Ә. Құрышжанұлы. Ғалым дастанның аудармасына, әрбір көне сөздің мағынасына көңіл бөліп, дәл баламасын беруге тырысқан. Сондықтан мақаладағы мысалдар Ә. Құрышжанұлының аудармасынан алынды.

«Бұл кітап қай патшалыққа я қай тарапқа жетсе де, оның ерекше шеберлігіне қарай, шексіз сұлу өрнекпен жазылғандығына орай сол елдердің данышпандары, ғалымдары оны қабыл алды да, әрқайсысы әртүрлі ат берді: Шын еліндегілер «Абаду-л-мүлүк» («Патшалардың әдептілігі») деген ат берді; Машын патшасының дос-жарандары «Айину-л-мамлакат» («Мемлекеттің қамын жеуші») деп атады; Шығыс елдерінде «Зийнату-л-умара» («Патшалардың көркі») деп айтты; Ирандықтар «Шаһнама-и Түрки» («Түркі Шаһнамасы») деді; кейбіреулер «Панднаме-и мулук» («Патшаларға арналған ақыл-кеңес кітабы» дейді екен; Тұрандықтар «Құтадғу білік» («Құт әкелетін білім») деп айтыпты [3, 3-б.].

Кезінде осындай жоғары баға берген ескерткіш – күллі түркі дүниесінің, оның ішінде қазақ халқының да мақтанышы, баға жетпес асыл мұрасы. «Құтадғу білік» қарапайым халықтан бастап патшаға дейін адамшылықтың, білімділіктің, ел басқару өнерінің қырсырын үйренуге болатын, мемлекетті гүлдендіруге жол сілтейтін даналық кітабы екені рас. Мұнда хан және оның қасындағы уәзір, сарай басшылары, қолбасшылар, елшілер сияқты ел басқару ісіне тікелей араласушылардың қандай дәрежеде болу керектігін олардың мінез-құлқымен, парасат-білімімен байланыстыра жырлайды.

*Барлық істе білім – пайда әуелі,
Ол болмаса – бұзылар іс әуені* (ҚБ 4285).

*Бір білімді айтқан екен, құлақ тұр,
Білімдінің сөзі – жақұт, асыл дүр* (5034).

«Білімдіден шыққан сөз талаптыға болсын кез» деп ұлы Абай тегін айтпаған. Даналардың сөзінің қадір-қасиетін түсініп, барлық елдің, білімсіз надандардың санасына жетсе екен деген асыл мұраттан туындаған. Мұндағы айтайын дегені: «Адамның қадір-қасиеті білімі арқылы белгілі болады».

Дастанда айтылған ойлар, өсиет-өнеге, даналық сөздер, ақыл-кеңес төрт кейіпкердің айналасында өрбиді: бірі – әділет, оған «Күнтоғды еліг» атын беріп, патша орнына қойыпты; екіншісі – бақыт, «Айтолды» деп ат беріп, уәзір орнына қойыпты; үшіншісі – ақыл, «Өгдүлміш» атын беріп, уәзірдің ұлы есебінде таныпты; төртіншісі – қанағат, оған «Одғұрмыш» атын беріп, (Өгдүлміштің) туысқаны деп айтыпты. Осылардың арасында өзара сауалдар беріліп, жауаптар қайтарып, осылай өзара болған әңгіме туралы айтылады.

«Құтадғу білік» дастаны лингвистикалық тұрғыдан әртүрлі деңгейде зерттеліп келеді, дегенмен мақаламызда осы уақытқа дейін зерттеу нысаны болмаған ел басқару ісі төңірегінде зерттеу-талдау жасадық. Өзге де орта ғасыр ойшылдарының еңбектерімен салыстыра отырып, қазақ халқының таным-түсінігіндегі сабақтастықты көрсетуге тырыстық.

Зерттеу әдістері

Мақалаға негіз болған орта ғасырлардағы ғұламалардың еңбектеріндегі ел басқару ісі және онымен тікелей сабақтасып жататын ақыл-парасат пен білім туралы мәселелерге талдаулар жасау мақсатында тарихи салыстырмалы әдіс қолданылды.

Қарапайым халықтан патшаға дейін адамгершіліктің, білімділіктің, ел басқару өнерінің қыр-сырын үйрену қажеттігін саралай келе, мемлекетті гүлдендіруді басшылыққа алатын даналықты әрі ел басқару ісіне тікелей араласушылардың қандай дәрежеге қол жеткізу керектігін нақтылау үшін адалдықты, азаматтықты, имандылықты жырға қосқан мәтінді талдау әдістері қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Орта ғасыр ойшылдарының басты мақсаты – бақытты қоғам құру, соған сай адамгершілігі жоғары, рухани дүниесі бай ұрпақ қалыптастыру. «Құтадғу білік» дастанында да бақытты мемлекет құрудың негізгі принциптері төрт құндылықтың атымен байланыстырылады. Алдымен – әділетті патша, екінші – елдегі құт-береке, үшінші – ақыл-парасат пен білім, төртінші – қанағат, ынсап.

Бұл еңбектің жазылуы түркі мәдениетінің гүлденіп, ғылым мен өнердің дамып, ислам дінінің қанат жаюымен орайлас дүниеге келгендіктен, мұнда Құранмен, Мұхаммед (с.а.у.) Пайғамбарымыздың хадистерімен байланысты ислам дінінен, хадистерден алынған мол ғибратты ілімнің нәтижесінде туған нақыл сөздер көп. Өмірден естігені, түйгені мол, білімдар, даналардың сөздері қамтылған:

*Бір әулие сөз айтыпты сынайтын,
Қарап тұрсаң, сөзі жақсы ұнайтын:
Адам өссе, бас ауру да өседі,
«Басқа қарай бөрік киер» деседі (425, 427).*

*Бір білімдар айтып кеткен деседі:
«Әділ бектің халқы байып өседі» (4976).*

*Елдің бегін, тыңда қане, не дейді:
«Әлем билеу үшін керек парасат,
Ел билеуге ақыл-жүрек жарасад.
Зердесімен ұстайды адам әлемді,
Білімменен билейді екен әр елді» (214–215).*

Даналардың сөзінде: адамдар ақыл-парасатына сай қызмет етеді, соған орай жауапкершілік те үлкейеді, әлемді билеу үшін тағы да ақыл-парасат, имандылық, білім керек екені айтылады. Ислам дінінде білім алуға ерекше мән беріледі, себебі адамның адамгершілік қасиеттерінің, көркем мінез-құлқының қалыптасуында діннің рөлі жоғары. Білімді адам әр ісінде ислам шарттарын, қағидаларын, талаптарын ұстанады. Сондықтан пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) хадисінде: «Бір сағат білім үйрену – бір кеш бойы құлшылық етуден жақсы, бір күн бойы дәріс алу – үш ай нәпіл ораза тұтқаннан жақсы», – дейді.

Ақын адамгершілікті, азаматтықты, имандылықты жеріне жеткізе жырлайды. Адамның қолы бақытқа жету үшін не керектің бәріне жан-жақты тоқталады. Әуелі жеке адамның басына, өзге адамдармен, әртүрлі әлеуметтік топтармен қалай қарым-қатынас жасау, басқару жағы, басшылардың өзі қандай болу керек және қол астындағы адамдар қандай болу керек деген сауалдарға жауап береді. Ең алдымен, ақын:

*Құдай қылса – биіктейді кісі де,
Күнде бітер тілегі де, ісі де.
Құдай берсе – халық күшпен ала алмас,*

Көк те, жер де оған тоқтам сала алмас.

Ең алдымен, арқа тұтса Алланы,

Әр адамның тынар ойға алғаны (1770), – деп барлық істің, оның ішінде адамның биіктеуінің, яғни билікке қол жеткізуінің де Аллаға қатысты екендігін баса айтады. Бұл жайында «Имран» сүресінде Мұхаммед (с.а.у.): «Ей, бүкіл мүлік Иесі Алла тағала! Патшалықты қалаған адамыңа бересің, ұнатпаған адамыңнан билікті де аласың. Сондай-ақ кімді қаласаң ардақтайсың да, қаламасаң қорлайсың. Бар жақсылық Өз қолыңда, күдіретті күшің бәріне толық жетеді». Түнді күндізге айналдырасың да, күндізді түнге айналдырасың. Сондай-ақ өліден тіріні шығарып, тіріден өліні шығарасың. Және қалаған пендеңе сансыз дәулет-ризық бересің... [4, 111-б.], – деп жазылған. Ақынның ойы осы сүренің мағынасымен ұштасып жатқандығын аңғаруға болады.

Жақсы, идеалды адамның бойында болуға тиісті жақсы қасиеттерді жаман қасиеттермен қарама-қарсы шендестіру қанатты сөздердің мазмұнынан анық аңғарылады:

Ессіз басшы билесе – ел-жұрт шөгеді,

Ел азады, халық азап шегеді.

Ел билеуші есті болса, білімді, –

Береке орнап, елге нұрын себеді (1750).

Халықтың бақытты өмір сүруі тікелей басшыға байланысты деген уәж айтылады. Біріншіден, басшы ақылды, білімді, есті болса дейді. Ессіз басшы мен есті басшының ел билеудегі рөліне ерекше мән береді. Елдің берекелі болып, жақсы өмір сүруі басшысына байланысты. Халықтың арманынан туындаған осы сынды нақыл сөздер бүгінде мақал-мәтелдерге айналған. «Ақылды басшың болса, адаспасың», «Патша залым болса, жұрт тозады, патша ғалым болса, жұрт озады», «Жақсыдан әкім қойсаң, елді түзетер, жаманнан әкім қойсаң, елді жүдетер», т.б. Сондықтан қай дәуірде айтылса да, халық ой-парасатынан, өмірлік тәжірибесінен туындаған ғибратты сөздер – даналықтың қайнар бұлағы.

Адамзат баласының тарихында діннің өзіндік орны бар. Адамгершілікті, ізгілікті қалыптастыруға және игі мұраттар мен адамзаттық рухани құндылықтарды қабылдауға ең пәрменді тәсілі ретінде ғасырлар бойы қызмет етіп келеді. Әлеуметтік қоғамның қай саласын алсақ та, адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеудегі діннің көп ғасырлық қызметі көрініс береді. Ал осы қарым-қатынасты, сонымен қатар біз сөз еткелі отырған ел басқарудың үлгілерін де ислам дінінің қағидаларына негіздеуді дұрыс деп есептейді ғұлама ойшылдарымыз.

Адамзат дүниені тану, оны қабылдау арқылы ғалам бейнесі туралы санада тұжырым жасап, оны таңба арқылы бейнелейді. Бұл тілде сөз тіркестері мен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер арқылы көрініс береді.

Бабалар даналығында бақытқа жету мен оны ұстап тұрудың бірден-бір жолы ақылды болу, ал ақылды болу үшін білімді болу керек екені айтылады: «Білімдіден ақыл шығар, ақылды қарттан нақыл шығар», «Білім – бұлақ, ақыл – жағалай біткен құрақ», т.б. даналық түйіндер соның айғағы.

«Құтты білік» дастанында билік құрған басшыларға қойылатын талаптар жайлы айтылады. Басшы байлығына масаттанып, көкірек болмасын, себебі халық қарапайымдылықты қалайды.

Сен көкіме қазынаңды көргенде, ер,

Әскер, жасақ, малың түтеп өргенде, ер.

Бір шыбыңға билік қыла алмаған,

Күшке маз боп, көкірегін кергендер! (5105).

Басшы іскер болса, өзінің де, халықтың да жағдайы жақсы. Патша өзінің әскеріне де оң көзбен қараса, ертең сенімін ақтап, айтқанын орындап, бүлікті басады. Халық қай кезде де әділдікті қолдайды, себебі әділетті қоғамда адам құқығы сақталатынын біледі.

*Елдің ісін салсаң жақсы қалыпқа,
Ертең тыныш сен өзің де, халық та (5389).*

*«Болам десең елден үстем, сақтап құт,
Оның үшін әскеріңді сақтап күт.
Оны мәз ғып, қалауыңды талап ет,
Жау мойынын ій, бар ойыңды ақтап тұт!»
Баға білсең, қалың әскер ереді,
Керек күні тәтті жанын береді (5367–5369).*

Патшаның бойына тән ең жақсы қасиеттердің бірі – әділдік.

*Елге әділдік қыла білсең, жақсы ұлық,
Тиер саған дұғаменен жақсылық.
Бастап Құдай қуаныштың өріне,
Сен шығасың екі Жалған төріне!*

*Сергек өмір бекке керек жүз есе,
Жөн-жосықты әділ ұстап, түзесе (443).*

*Өте жақсы бек болып ап, жол тану,
Одан жақсы әділ заңды қолдану (444).*

*Бек жақсы боп тура құрса санатын,
Елде бақыт жаяр еді қанатын (445).*

Барлық істе патша әділетті болса, әділ заңды қолданса, екі дүниеде де Құдай ондай адамды қолдап, жөн сілтеп, жақсылықтың, қуаныштың төріне шығатынын, мұндай басшының елінде халық бақытқа кенелетінін насихаттайды. Халық мақалында да бұл жайлы аз айтылмайды. Мысалы: «Әділ патша гүлстанға ұқсайды, залым патша зымыстанға ұқсайды», «Әділ би халқы үшін, залым би құлқы үшін», т.б. Сондай-ақ «Сақтықта қорлық жоқ», «Сақтанғанды құдай сақтайды» демекші басшының сергек, әр істе сақ болуын ескертеді.

Кітапта жақсы адамдарға жақсылық жаса, кедейді байытып, ашты тойындыр. Ақылды, білімді, дана болса, ондай адамға сыйлық беріп қолдау керектігін айтады. Тіпті қызметкерлеріңнің бірі абырой, атаққа ие болғысы келсе, оның ойы мен сабыры болса, абыройы мен беделін өсір. Сондай-ақ жақсы ерге жақсылық жасасаң, ол өз кемшілігін жояды, қисық адам тура боп өзгереді. Керісінше өктем, жаман адамдарға жақсылық жасамауды, ондай адамдар байыса, құлқындарының бұзылатындығын, ондайлардан алыс жүруді, ұятсыздардан сақтануды насихаттайды.

*Сен қылатын істер, патшам, – осылар,
Мұны істесең – еліңе құт қосылар.
Сонда бақыт құшағына алады,
Ізгі атың мен сөзің елде қалады (5424).*

Ж. Баласағұни кітапты аса мейірімді, ерекше Рахымды Аллаһтың атымен бастайды. Мұндай дәстүр исламнан кейінгі кезеңдерде орын алған. Қазақ поэзиясында исламды танып білу XI ғасырда Ж. Баласағұни өлеңдерінде көрініс тапса, XII ғасырда осы дәстүрді жалғастырушы ақын Ахмед Йүгінеки болды. А. Йүгінекидің «Ғибат-ул хақайық» дастаны

Уа, жаратушы, сені шексіз дәріптеймін.

Алдымен сенің мейірім-рақымыңнан үміт етемін [5, 47-б.], – деп басталса, ҚБ-те:

Жалғыз Құдай құдіретті көктегі,

Барлық мақтау сөзді соған төк, тегі (1), – дейді. Ал Құл Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани хикметі»:

Бісмиллә деп баян етейін хикмет айтып,

Тәлибтерге інжу, гаухар шаштым, міне. (Талиб – Алланы іздеуші, талапкер, яғни тариқат жолындағылар) [6, 8-б.], – деп басталады. Кез-келген істі Алланың атымен бастау – сол істің сәтті болуына Аллаға мінажат ету.

Исламнан кейін дүниеге келген осындай даналық кітаптардың бірі – Қайқауыс патшаның «Қабуснама» кітабы. Бұл кітапты 1082–1083 ж. патша 63 жасында өзінің ұлы Гиланшахқа арнап жазған. «Өмірдің жалғандығын риясыз мойындаған Қайқауыс патша да өзінің қартайғандығын баяндай келіп, «Балам, менің дүниедегі жиып-терген ең қымбат, асыл заттарым – саған арнап жазған осы үгіт-насихат кітабым», – депті [7, 115-б.]. Ол кітабының алғашқы бөлімін Алла тағаланы танудан бастайды: «Біріншіден, Алланың бірлігін, барлығын мойындатуға ықылас-сенімнің берік болсын. Өйткені көп адамдар оны мойындамау салдарынан көңілі қараңғыланып азғындайды. Ал көңілі пәк, таза жандар адаспайды» [7, 5-б.]. Бұл еңбекте де Алланың құдірет күші мен сипаттары, оған шүкіршілік ету, Пайғамбардың (с.а.у.) қасиетінен бастап, білім-ғылымды үйрену, ел басқарудың әдіс-тәсілдері, халықтың арасында сыйлы болу, мәртебелі болу, өзге де тұрмыс-тіршілікке қатысты ақыл-кеңестер мысал-әңгімелермен, мақал-мәтелдермен, қанатты сөздермен, өзінің өмірден түйген тұжырымды ойларымен беріледі. Қайқауыс патша – сөздің қадірін терең түсінген адам. Ол өмірдің мәнін түсінуде данышпандардың сөздерінің қаншалықты маңызды екендігін айтады. Кітап ұлына арнап жазылғандықтан, ақыл-кеңес әр уақытта ұлына қарата айтылады: «Адамның адамдық қасиетіне орай жұмыс істе. Данышпандар айтыпты: «Даналардың ақыл-насихаты көңілдің көзін ашып, жан-дүниеңді раушан етеді. Өйткені ақыл, насихат данышпандық – көзінің ағы мен қарасы, сүрмесі әрі тотыяйыны». Демек, даналар сөзін ұғып тыңдағаның жөн. Даналар сөзінде ізгі ниет, үлгі өсиет мол» [7, 96-б.]. Даналық кітаптарда көтерілген тақырыптардың алуандығына қарамастан, негізгі идея – бір. Оны шешудің жолында адамдардың бақытты өмір сүруінде, айналадағы ортамен қатар басшылықтың рөлінің жоғары екендігі мұнда да айтылады. VI ғасырда өмір сүрген Иран патшасы әділеттілігімен аты шыққан Анушированың үгіт-насихаттарының ішінде мынадай қанатты сөздерді ұлына үлгі ретінде береді: «Егер қадірлі болғың келсе, халықтың қадірін біл», «Халық сенің сөзіңе сай іс қылсын десең, сен өз сөзіңе сай іс қылғын», «Әділеттілер қатарында болғың келсе, қол астындағыларды өз қамқорлығыңа алып, топтастыра біл», «Егер халықтың сүйіктісі болғың келсе, көпшіліктің мұң-мұқтажын жақтап сөйле», «Әрбір адам өз денесін өзі билей алса, өзгені де бағындыра алады. Кімде-кім өзін-өзі билеп, ілім мен өнер үйренген жағдайда ғана баянды бақытқа қолы жетеді», т.б. [7, 18-б.]. Мұнда тікелей падишаның қызметі емес, падишаға қызмет ету мен жәрдемші болудың қыр-сырына, әдістеріне тоқталып, айла-шарғыларына дейін әңгімелейді, дегенмен падишаға адал, әділетті, білімді, іскер болып, ырыс, дәулетке ие болғаннан соң халыққа көмектесуін, пайдасы тиюін ескертеді. Үлкен лауазымды қызметті тек өз басыңның пайдасы, жаныңның рақаты үшін емес, халыққа қайырымдылық жасау үшін істе дегенді айтады.

Жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренуге шақырады, өнерді үйреніп, қажеттілікке жарата білуге үндейді.

Алланы сөзсіз ақиқат деп тану ғұлама ғалым, Аристотельден кейін екінші ұстаз атанған әл-Фараби бабамыздан бастау алғанын естен шығармауымыз керек. әл-Фараби : «Жаратқан иенің барлық нәрсені білуі, естуі, көруі, сөйлеуі, жаратылуы және барлық нәрсеге құдіретті болуы мен даналығын тәжірибе арқылы емес, терең ой-өрісінен туындаған ақылмен тани аламыз. Ол – дүниедегі ең дана, ең күшті, құдіретті үкім жүргізуші. Ең жоғарғы ұлылықтың, кереметтіліктің, құрмет пен ізеттіліктің, мейірімділік пен шапағаттың иесі. Оның жаратылғандарға ұқсамайтын себебі, оның орнын көрсету, уақытын айту мен сипаттау мүмкін емес, ол жалғыз, ортағы жоқ», – деп баяндайды. әл-Фараби Алланың құдірет күшіне шек келтірмейді. Бүкіл әлемді, табиғатты жаратқан – Алла. Адамзат бақытқа қол жеткізу

үшін осы әлемді танып, білуге, сол арқылы ақиқатты, шындықты ашуға ұмтылады. әл-Фарабидің фәлсафалық ғылыми ойлары дінмен ұштасып келеді. Себебі ғұлама ғалым Алланың бүкіл әлемді ғылыми тұрғыда жаратқандығын түсініп, оның сырларын ашуға барлық күш-жігерін жұмсады. Өкінішке орай, соңғы уақыттарға дейін гуманизмге толы Құран, хадистерге күдікпен қарап, олардың ғұлама ойшылдарымызға тигізген әсерлері, жалпы Шығыс халықтарының рухани және қоғамдық дамуына ықпалы жөнінде жеткілікті дәрежеде айта алмай келеміз. Бабамыздың салып кеткен жолы кейінгі ұрпаққа үлгі-өнегеге айналды. Қай кезеңдерде болсын ұлтымыздың төл мәдениеті ұрпақтар сабақтастығының қайнарынан сусындап, замандар бойы қалыптасқан тәлім-тәрбиесін негізге алады.

Әл-Фараби музыка, философия, табиғаттану, әдебиет т.б. ғылымдармен қатар қоғам, мемлекет және саясат туралы да көптеген мазмұнды пікірлер айтты. Өзі өмір сүрген ортадағы халықтың ахуалын түсіне отырып, қоғамдағы болып жататын әлеуметтік қайшылықтарды шешу мақсатында терең зерттеулер жүргізді және қоғамдық мәселелерді шешудің жолдарын көрсетуге тырысты. Қала, мемлекет, оның түрлері туралы, мемлекетке бірігудің түпкі мақсаты, бақыттылыққа жетудің жолдары мен тәсілдері туралы айтады. Мемлекетті басқаруда халықты шын бақытқа жеткізетін басшы қарапайым, білімді, әділ болуы керек. әл-Фараби ізгілікті мемлекетті дұрыс басқаруда басшының бойында болуы керек он екі жақсы қасиетті санамалап береді. Бұл қасиеттердің бір адамның бойынан табылуы қиын екенін түсініп, мұндай жағдайда басшының алты қасиетке ие болып, өзінен бұрынғылардың заңы мен дәстүрін білуі керектігін айтады. Аталған ерекшеліктердің барлығы бір адамның бойынан табылмаған жағдайда екі адам басқарады деген. Ізгілікті және мешеу қала деп бөлуде әр қаланың адамдары өз дәрежесіне қарай бақытты қалай түсінетіндігін айтады.

Әл-Фараби Құран Кәрімде көрсетілген өмір салтын ескере отырып, «Біз жақсы мінез-құлық пен ақыл-парасатқа ие болған кезде солардың арқасында міндетті түрде бақытқа жетеміз ... Бұл екеуі бар кезде біздің өзіміз және іс-әрекеттеріміз үстем де кемел болады, осылардың арқасында біз, шын мәнінде, қастерлі, қайырымды, инабатты боламыз», – дейді де, енді бір жерде біліммен қатар әрекеттің болуы да керек екенін айтады: «Білім мен әрекет тән болған [түрі] – ақырына дейін жеткізіліп аяқтаушы әрекет. Егер бұл нәрселерді білудің қасында әрекет болмаса, онда ол білімде негіз жоқ, мақсат жоқ. Ал [ақыл-парасаттың] білім бар да, әрекет жоқ болатын [түрі] тек білімде ғана ақырына дейін жеткізіліп аяқталады. Осы екі түрдің әрбіреуі қайсыбір өнерлерді қамтиды» [8, 33-б.].

Ұлы ғалым қоғамдағы барлық проблемаларды шешіп, бақытқа қол жеткізудегі негізгі күш білім мен ақыл-парасат деп біледі.

Адамдар жеке-дара емес, қоғамда бір-бірімен достық, қайырымдылық қарым-қатынаста өмір сүруі керек. Адамдар бақытты болу үшін әкім қаланы басқаруда бақыт орнатуды мақсаты және өмірлік ұстанымы етіп алса, қала тұрғындарының бақытты болуы әкімнің бақытты болуымен байланысты деп есептейді. Мұндағы «қала» деп отырғаны – мемлекет, яғни адамдардың бақытты болуы тікелей мемлекет басшысына байланысты. Сондықтан да болар, нағыз әкімнің қандай болуы жайында бірнеше жерде айтылады.

«Нағыз әкім. Ол – бірінші басшы, сондықтан оның бойында ұштасқан алты қасиет болуы керек: даналық, асқан пайымдағыштық, қалтқысыз сендіру [қабілеті], өте жақсы қиялдау [қабілеті], қасиетті [ғазауат] соғысты өзі бас болып жүргізу қабілеті және оның денесінде қасиетті соғыспен байланысты істерді жүргізуге бөгет жасайтын ешнәрсенің болмауы. Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық іс-әрекеттерде кімге еліктеу керек екенін, кімнің айтқан сөзі мен ақылына құлақ қою керек екенін көрсететін үлгі болады» [8, 236-б.].

Ғалым ел басқару ісіне жете көңіл бөледі.

«Ал абсолюттік мағынада бірінші басшы дегеніміз кім? Бұл басқа біреудің басшылығын мүлдем керек етпейтін және ғылымдары мен білімдерінің жетілгені сонша, бұл жөнінде өзіне басшылық ететін басқа адамға мүлдем тәуелді болмайтын дәрежеде шын жетілген адам; істелуге тиісті нәрсенің барлығын жеке-жеке егжей-тегжейіне дейін білуге қабілеті болу оған [міндет] емес, бұл адам оның [өзі] білетіндердің барлығы жөнінде басқалардың бәріне тамаша басшылық етуге қабілетті; бұл адам өзі күні бұрын бейім жұмыстың ішінде бірдеңесін орындауға жарайтын адамның қандайын болсын пайдалануға қабілетті; бұл адам бақытқа [жеткізетін] әрекеттерді белгілеуге және оларға бағыт сілтеуге тамаша қабілетті» [8, 133-б.].

Әл-Фараби мұнан өзге қандай адамдар басшы бола алады деген сұраққа да жан-жақты жауап береді. Басшыға қатысты жағымды, жағымсыз мінез-құлықтары мен ішкі пиғылы, рухани дүниесіне қатысты философиялық ой-тұжырымдарын жасайды.

Адамдар арасындағы қатынас, адам бойындағы қабілет өте шебер бейнеленген. Бір адамдар қандай мақсатқа жеткізетінін білмесе де, өзіне тапсырылғанды орындауға жақсы бейімделеді. Мұндай адам әрдайым қалада қызметші болады; ол жаратылысында басшы болмайды, құл болады, ал басқалары бағынышты да, басшы да болады, – дейді.

«Құл мен қызметші орындауға шебер болған істің бәрінде басшы басқаларды пайдалануға шебер болуға тиіс» [8, 240-б.]. Мұнда басшының ұйымдастырушылық қабілеті жайлы айтылады.

Қанша ғасыр өтсе де, өз мәнін жоймаған ғалымның парасатты ойлары бүгінгі күннің мақсаттарымен сәйкес келіп жатады. Мысалы, басшыға берілген «шын жетілген адам» сипаты бүгінгі күн тұрғысынан да өз мәнін жойған жоқ, соңғы уақыттарда жастар арасында насихатталып жүрген Абайдың «Толық адам» ілімімен сабақтасады. Абай өзінің 38-қара сөзінде: «мұсылман болдың һәм толық инсаниятың бар болады» дейді (мұндағы инсаният *ар.* – адамгершілік, адамзат ілімі, адамзат табиғаты) [9, 134-б.]. Осы қара сөздің тағы бір жерінде: «Құдай тағаланың жолы деген жол Алла тағаланың өзіндей нихаятсыз болады. Оның нихаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді» (нихаятсыз *ар.* шексіз, өлшеусіз) [9, 141-б.]. Түркі ойшылдарының басты мұраты – адамгершілігі жоғары ұрпақ қалыптастыру, сол арқылы жетілген, мәдениетті қоғам құру болса, бүгінгі күні Қазақстан Республикасының білім туралы тұжырымдамасы да ойлы, өнерлі, білімді тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Ұстаздың басты мақсаты – шәкірттерін білім нәрімен сусындап, ғылымның негізін меңгерумен қатар, адам болуға баулу. Сондықтан жас ұрпақты тәрбиелеуде осы сынды ұлттық құндылықтарымызды ұлттық тәрбие берудің алтын дiңгегi ретiнде қолданудың тәсiлдерiн, жолдарын қарастырған маңызды. Әрине, халқымыздың ұлттық құндылықтары, салт-дәстүрі, наным-сенімі ислам дінінің қағидаларынан тыс қалыптасты дей алмаймыз, ислам дінінің талаптарынан, ғұламалардың осы сынды құнды пікірлерінен бастау алғандығы анық. Тіл халықтың менталитетін, өзін қоршаған ортаның туындысы болып табылатын сана-сезімінің, таным-жүйесінің көрінісі ретінде зерттелетіндіктен, халқымызға тән осы бір қанатты, нақыл сөздердің талданып берілгені жөн.

Әл-Фарабидің «Ізгілікті қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақыт жолын сілтеу», «Бақытқа жету жайында», «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» атты шығармаларында айтылған адамды ізгілікке бастайтын этикалық, эстетикалық көзқарастар кейінгі А. Йүгінеки, Ж. Баласағұни сынды ақындарымызға үлгі-өнеге болған сияқты. Бұл еңбектердің тәлім-тәрбиелік мағынасы жағынан үндес болып келуінің өзі ислам дінінің шариғат талаптарынан туындауына байланысты болу керек. А. Йүгінеки Құраннан, хадистерден араб тілінде мысалдар келтіре отырып, соған қатысты өз көзқарасын өлеңмен береді. Имран сүресіндегі (жоғарыда берілген) ойларды ақын былай жеткізеді:

Құдайым (сен үшін) күн мен түнді жаратты

*Кезегімен алмасып, бірінен соң бірі өтіп жатады.
Күніңді кетіріп қараңғы түн етеді,
Күніңді келтіріп қайтадан жарық таң етеді.
Өліні тірі, тіріні өлі
Етеді. Мұны [кезінде] көресің. Жақсылап ұқ!
Бұл құдіреттің иесі – ұлы бір Құдай
Өлгендерді тірілту оған оп-оңай (Хh 13-20).*

Билікке қолы жеткен адамның қандай болуы керектігі жайлы былай дейді:

*Ұлықтыққа қолың жетсе, өз [қалтыңнан] жаңылма.
Егер атлас кесең, [бір кезде киген] бөзіңді ұмытпа,
Дәрежең үлкейген сайын ұстамдырақ болып,
Үлкенге-кішіге сыпайы сөйле [5, 61-б.].*

Мұнда да басшы мен қарапайым адамдар арасындағы, бай мен кедей арасындағы қарым-қатынаста үлкен мәнге ие кішіпейілділік сөз болады. Ақын даналық кітабында адамға тән адамгершілік қасиеттерді жетілдіру, мінез-құлық қағидаларын сақтау арқылы заманды жақсартуға болады деп ойлайды.

«Диуани хикмет» – Жаратушының хақиқат ілімінен хабар беретін даналық жиынтығы екені даусыз. Яғни, бұл даналық адамның аузынан шыққаны болмаса, Құран мен хадистер сияқты адамзатқа тура жол көрсетіп тұрған, ғайыптан берілген мистикалық ілім деп қабылдағанымыз дұрыс [6, 7-б.]. Ол жайында Құл Қожа Ахмет Йасауидің өзі былай дейді:

*Менің хикметтерімнің кені хадис,
Кісі нәр алмаса ол хабис...*

*Менің хикметтерім пәрмені Сұбхан,
Оқып білсең, бар мағынасы – Құран [6, 287-б.].* А. Йасауи де әділетті қоғамды арман етті. Көрнекті ғалым Қ. Жұбанов А. Йасауидің 128-«Хикметінің» түсінігін былай берді:

*Хош дәулетдүр уалаятта патша болса,
Ғаділ болып, бір момынды қазы қылса.
Ошал қазы барша халықни рази қылса,
Разлықден ұжмақ үйін алұр болғай.*

«Ауыл-аймақтарымызда әділ патша болса, ол патша бір момын адамнан қазы сайлап, ол қазы әділдікпен ауылдағы барлық адамдардың көңілін тауып, разы қылып отырған болса, қандай жақсы болар еді! Халықты разы қылғандары үшін, сондай патша мен қазылар ақиретте (өлгеннен соңғы дүниеде) ұжмақ үйіне ие болған болар еді» [10, 311-б.]. Мұхаммед (с.а.у) хадистерінде патша мен қол астындағыларға қатысты әдептілік қағидалары берілген. Ғұламалардың ел басқару ісі жайлы ойлары осы хадистермен сабақтасып келеді. Мысалы: «Мұсылмандардың ісін басқара тұрып, қоластындағылардың игілігі үшін әрекет етпеген және оларға пейілі ақ болмаған кез келген басшы олармен бірге жәннатқа кірмейді», т.б. [11, 200-б.].

Сондықтан бұл кітаптардың қыры мен сыры әлі толықтай ашыла қойған жоқ.

Қорытынды

Ақылдың кені, даналықтың сарқылмас қазынасы болған осы сынды кітаптар қай заманда да өз құндылығын сақтап қалатындығы анық, себебі бұларда бабаларымыздың дүниетанымы, ғұмыр тәжірибесі, ақыл-парасаты, болмысы, асыл арманы жатыр. Көзі ашық, көкірегі ояу әрбір азамат бұл туындылардан жүрегіне жақын, рухани жан дүниесіне азық боларлық көптеген дүниелерді ала алады. Тәуелсіздігін алып, жаңадан мемлекет болып құрылған елдің өзгелерден үйренері көп. әл-Фараби бабамыз айтқандай, Ізгілікті қала (мемлекет) тұрғындары және оның басшылары қандай болу керек деген сұраққа жауап осы кітаптарда ашып, анық айтылған. Ізгілікті қала (мемлекет) тұрғындары мен оның басшыларына, өзге де адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қойылатын талаптар бүгінгі

күнгі жеке тұлға тәрбиелеуге қойылатын талаптармен астасып жатыр. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында бұл сынды даналық кітаптары ғылыми тұрғыдан зерттелініп, құнды пікірлер, күнделікті тіршілікке қажетті ғибратты ойлар халық арасында насихаттала түсу керек.

Н.Ә. Назарбаев: «Рухани құндылық, биік адамгершілік жоқ жерде үлкен өркениет орнату мүмкін емес», «Дүние-байлық пен жан байлығы сәйкес келгенде ғана бүкіл адамзат мұрат еткен саналы қоғам құруға болады» – дейді [12, 164-б.]. Бүгінде біздің рухани байлықтан гөрі дүние-байлыққа көбірек көңіл бөлуіміз дініміздің, халқымыздың бойында қалыптасқан әдемі әдептеріміздің әлсіреуіне, қоғамда болып жатқан парақорлық, жезөкшелік, өшпенділік, көреалмаушылық т.б. сынды жаман қасиеттердің орын алуына әкеліп отыр. Сондықтан білім адамға имандылық, адамгершілік қасиеттерді бойына дарытуға жетелейтін құрал, даналықтың сарқылмас бұлағы болуы керек.

«Адам өз ұрпағымен мың жасайды» дейді халқымыз. Бұлай деуінің себебі: адам есімінің мың жылдар бойы халық жадында сақталып жетуінің өзі халық ұмыта алмайтындай ерен еңбегінің, елін жаудан қорғаған батырлығының, ұрпағына қалдырған өнегелі-өсиет даналық сөздерінің әсерінен, Абай атамыздың сөзімен айтқанда «артына өлмейтұғын сөз қалдырғандықтарынан» болу керек. Сондықтан жоғарыда сөз еткен ата-бабаларымыздың есімі халқымен бірге мыңдаған жылдар бойы жасап келеді, болашақта да бірге жасай бермек. Ата-бабаларымыздың да арман-мақсаты осы болса керек. Ж. Баласағұнның мына бір өлең жолдарында былай дейді:

*Адам емес, мәңгі өлмейтін жақсы ат қой,
Мәңгілікке ат қалдыру – мақсат қой.*

*Адам мәңгі атағымен селбесер,
Аты қалса – бұл жалғанда өлмес ер! (225-226).*

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар: Оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2009. – 160 б.
2. Баласағұн Ж. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
3. Баласағұни Ж. Құтадғу білік / Басп. дайын. Құрышжанұлы Ә. – Түркістан: Тұран, 2004. – 555 б.
4. Құран Кәрім. 1-8-паралары. – Арабша транскрипциясы және қазақша мағынасы. – Алматы, 2010. – 328 б.
5. Йүгінеки А. Ақиқат сыйы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 152 б.
6. Әзірет Сұлтан Құл Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2010. – 296 б.
7. Қабуснама. – Алматы: Қасиет, 2011. – 128 б.
8. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар / Қазақшаға аудар.: Қ. Сағындықов, М. Жанғалин, М. Ишмұхамедов. – Алматы: Ғылым, 1975. – 419 б.
9. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 336 б.
10. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / өңд. 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
11. Сахих хадистер. Таңдамалы, бірінші кітап. – Алматы: Көкжиек, 2003. – 224 б.
12. Назарбаев Н.Ә. Өзекжарды ойлар. – Алматы: Мектеп. – 172 б.

REFERENCES

1. Momynova B. Tildegi jana bagyttar men tiptik qatynastar: Oqu quraly [New directions and typical relationships in the language: a textbook]. – Almaty: Arys, 2009. – 160 b. [in Kazakh]

2. Balasagun J. Qutty bilik [Qutty bilik] / Kone turki tilinen audargan jane algy sozi men tusinikterin jazgan A. Egeubaev. – Almaty: Jazushy, 1986. – 616 b. [in Kazakh]
3. Balasaguni J. Qutadgu bilik [Qutadgu bilik] / Basp. daiyn. A. Quryshjanuly. – Turkistan: Turan, 2004. – 555 b. [in Kazakh]
4. Quran Karim [Quran]. 1-8-paralary. – Arabsha transkripiciiasy jane qazaqsha magynasy. – Almaty, 2010. – 328 b. [in Kazakh]
5. Iygineki A. Aqiqat syiy [Aqiqat syiy/The gift of truth]. – Almaty: Gylym, 1985. – 152 b. [in Kazakh]
6. Aziret Sultan Qul Qoja Ahmet Iasau. Diuani hikmet [Diwani Hikmet]. – Almaty: Nurly Alem, 2010. – 296 b. [in Kazakh]
7. Qabusnama [Kabusnama]. – Almaty: Qasiet, 2011. – 128 b. [in Kazakh]
8. Al-Farabi. Aleumettik-etikalyq traktattar [Social and ethical treatises] / Qazaqshaga audar.: Q. Sagyndyqov, M. Jangalin, M. Ishmuhamedov. – Almaty: Gylym, 1975. – 419 b. [in Kazakh]
9. Qunanbaiuly A. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jinagy. T. 2: Olender men audarmalar [A complete two-volume collection of his works. Vol. 2: Poems and translations]. – Almaty: Jazushy, 2005. – 336 b. [in Kazakh]
10. Jubanov Q. Qazaq tili jonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language] / оңд. 3-bas. – Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 2010. – 608 b. [in Kazakh]
11. Sahih hadister. Tandamaly, birinshi kitap [Sahih hadiths. Selective, first book]. – Almaty: Kokjiek, 2003. – 224 b. [in Kazakh]
12. Nazarbaev N.A. Ozekjardy oilar [Core thoughts]. – Almaty: Mektep. – 172 b. [in Kazakh]